

Gazi Üniversitesi
Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî
Araştırma Merkezi

TÜRK KÜLTÜRÜ
ve
HACI BEKTAŞ VELÎ
Araştırma Dergisi
Research Quarterly

Bahar 2007/41
Spring

“Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dinî Tarihi”

Kadir Gökhan UĞUR*

“Prof. Dr. Ünver GÜNAY, Prof. Dr. Harun GÜNGÖR, Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dinî Tarihi, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2003.”

Özet

Bu çalışmada, Prof. Dr. Ünver GÜNAY ve Prof. Dr. Harun GÜNGÖR tarafından kaleme alınan “Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dinî Tarihi” adlı eser tanıtılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türklerin dini, İnanç sistemleri, Türk inanç sistemi.

Abstract

This study deals with the “Religious History of Turks up to Now” which is organized by Prof. Dr. Ünver Günay and Prof. Dr. Harun Güngör.

Key Words: Turks’ Religion, Belief System, Turkish Belief System.

Din, ilk insandan günümüze ulaşan süreç içerisinde her zaman var olmuş; toplumların siyasî, sosyal ve kültürel yapılarının şekillenmesinde önemli yere sahip bir olgudur. Öyle ki; hiçbir dönemde, hiçbir toplum veya toplulukta dinden soyutlanmış bir sistem görmek mümkün değildir.

Gerek ferdî gerekse toplumsal hayatın dikkate değer bir gerçeği durumunda olan din kavramının ele alındığı ve “Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dinî Tarihi” adını taşıyan kitap Türklerdeki din olgusunu sorgulayan bir eserdir..

Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dinî Tarihi adlı eser temelde, dört bölümden oluşmaktadır. Bu bölümlere geçilmeden hemen önce yer alan Giriş’te; eserin konusunun sınırları belirlenmiş, Türklerin tarihi-coğrafyası ve sosyo-kül-

* Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, 3. sınıf öğrencisi: kadirgokan.ugur@hotmail.com

türel yapısı ana hatlarıyla tasnif edilmiş ve çalışma esnasında izlenecek yöntem, kaynaklar ile Türklerin dinî tarihinin belli başlı safhaları ve çalışmanın bölümleri ele alınmıştır.

Eserin I. Bölümü olan ve "Geleneksel Türk Dini" adını taşıyan bölümde Türklerin evrensel dinlerle temasa geçmeden önceki ilk dinlerine, yine ilk tarihî belgeler ışığında (Çince yıllıklar, Orhun Abideleri, vs.) değinilmiştir.

Bu bölüm dâhilinde Gök Tanrı inancının yanı sıra, eserde Yaygın Kutsal olarak nitelendirilen ve birtakım tabiat kuvvetlerine inanış şeklinde tezahür eden mit-sel, efsanevî ve destanî niteliklere sahip olan inanç sistemlerine ve bunun yanında çok çeşitli toplumlarda görülen ve atalara saygıyı esas alan Atalar Kültü inanç geleneğine değinilmiştir.

Türk dinî hayatı içerisinde önemli bir yere sahip olması sebebiyle eserde, Gök Tanrı hakkında yazılan bir pasajı aynen almak yerinde olacaktır:

"Gördük ki Gök Tanrı, eski Türk dininde, Aristo felsefesinden tanıdığımız, dünyayı bir kere yaratan ve sonra da bir kenara çekilerek hiçbir müdahalede bulunmayan bir tür "*Demiurge*" değildir. Bununla birlikte o, Sami kültür ağırlıklı dinlerin ilahlarında gördüğümüz, doğrudan doğruya her şeye müdahale eden bir tanrı da değildir. Türklerde o, olaylara doğrudan olmaktan çok, dolaylı biçimde müdahale ediyor görünmektedir. Gücünü ve yetkisini Tanrı'dan alan kağan, onun adına ve onunla ahenk içerisinde davranmak durumundadır... Dinler tarihi içerisinde, muhtelif semavî tanrılarla mukayese edildiğinde, Türklerin Gök Tanrısı'nın ötekilere nispetle asli özelliklerini daha fazla muhafaza ettiği görülmektedir."

Gök Tanrı'ya ilişkin birtakım vasıflandırmalardan sonra şöyle denmektedir:

"Öyle anlaşılmaktadır ki Türkler, daha geleneksel Türk dini döneminde, evrensel ve semavî dinlerin tek Tanrı anlayışına yakın özelliklere sahip bir tanrı anlayışına erişmiş bulunmaktadır... Kendisine itaat edilmesi gereken ve koruyucu kudret olan Gök Tanrı, aynı zamanda yüksek bir ahlaki karaktere de sahiptir."

Ayrıca Gök Tanrı'yla ilgili diğer önemli bir hususa eserde, şu şekilde dikkat çekilmiştir:

"Kayda değer olan hususlardan biri de şudur ki; her ne kadar Göktürkler döneminde, Tanrı'nın Türkleri koruması, hatta başka milletlerden üstün tutması ve hakanların iktidarı ondan almaları sebebiyle, bir yerde "*Türk Tanrısı*" şeklinde adlandırılmaya rastlanmakta ve bu nedenle de Türklerde Gök Tanrı, sanki "*ulusal bir Tanrı*" imiş gibi düşünülmektedir. Oysa gerçekte o, "kabile ilahı" veya "millî bir ilah" hüviyetinden ziyade "*evrensel Tanrı*" olarak kendini göstermektedir. Bu nedenle, her ne kadar Gök Tanrı, Türk milletinin hayat ve istikbali ile ilgilense de, onun bu ilgi ve alâkası, Türklerin ona iman etmesi ve onun sayesinde muzaffer olmalarından kaynaklanmakta, onun asli hüviyeti, bütün insanların ve kâinatın Tanrısı olmakta toplanmaktadır."

Eserin I. Bölümünde Gök Tanrı ve Yaygın Kutsal adı verilen inanç sistemlerinden bahsedildikten sonra Kozmoloji başlığı altında, Türklerin dini algılayış biçimiyle evren anlayışı biçimlerinin uyumuna ve buna bağlı birtakım disiplinlere "üniversalizm" veya "üniversizm" kavramları ışığında değinilmiş ve "Türklerde evrensel tanrı anlayışı ile evrensel düzen anlayışı birleşmekte, bu bakımdan da bir kısım araştırmacılar bizzat eski Türk dinini 'Üniversalizm' şeklinde adlandırmaktadırlar." denilmiştir.

Diğer bir başlık olan Kozmogoni'den bahsedilirken; evrenin yaratılışına dair birtakım rivayetlere, mitolojik unsurlara ve efsanelere değinilmiş; "Türk topluluklarının kozmogonileri" hakkında bilgiler, okuyucuya sunulmuştur.

İbadet başlığı içerisinde; Türklerin, inanç dairesi içerisinde buldukları dine ait, dinsel uygulamalar adını da verebileceğimiz birtakım inanç pratiklerine (kurban, ayinler, dinî ritüeller vs...) ve bu inançsal uygulamaları, yani ibadetleri gerçekleştirdikleri tapınaklardan bahsedilmektedir.

Geçiş Mensekleri adını taşıyan başlık dâhilinde ise, insanoğlunun yaşam seyri içerisinde geçirdiği birtakım önemli olaylardan bahsedilmektedir. Bu başlıkta, insan hayatının bir nevi dönüm noktaları olan doğum, evlenme ve ölüm gibi kültürel, sosyal, psikolojik, antropolojik vs. açılardan önem taşıyan birtakım uygulamalarına inançsal temelde açıklamalar getirilmiştir.

Eserde I. Bölümde yer alan diğer bir başlık da Kamlar adını taşır. Bilindiği üzere Kamlar, Türk kültür ve dinî hayatında önemli bir pozisyon üstlenmişlerdir. Kamlar, Gök Tanrı'nın, inanç sistemi içerisinde kitaptaki tabirle "*deus otiosus*"a dönüşmesi; yani ulaşılmaz olmaktan ayrılması ve yine kitapta yer alan tabirle "ikinci dereceden ve insanın dünyasına daha yakın kutsiyetlerin kendini göstermesi sonucunda" ortaya çıkmaktadır.

Eserin ilk bölümünün bir diğer başlığı ise, "Geleneksel Türk Dini Etrafında Tartışmalar" adını taşır. Kitabın bu bölümündeki şu ifade dikkat çekicidir:

"Esasen, geleneksel Türk dini gibi; bir kabileye veya halka yahut millete ya da halklar grubuna ait olan dinlerin tarih içerisinde belirli bir gelişme gösterip kendilerine göre bir sistemleşmeye erişmekle birlikte; onların bu gelişim süreci içerisinde, daha ileri dereceden sistemleşme, teşkilatlanma ve müesseseleşmelere gidemedikleri ve dinî terminoloji ve sistemleşmenin onlarda bu hâliyle gelenekleşerek gelişimin belli bir evresinde tıkanıp kaldığını önemle belirtmeliyiz."

İşte Türk dininin sistemleşmedeki birtakım sorunları eserdeki ifadeyle "Bu dinlerin gerek başlangıç formları ve gerekse de tarihten bilinen şekilleri altında, hangi sistem içinde değerlendirilmeleri gerektiği konusunda birçok bilimsel tartışmaların ve görüş ayrılıklarının çıkması ile sonuçlanmış bulunmaktadır." İşte bu görüş ayrılıklarına dayanan ve birçoğu ilkel disiplinler olarak nitelendirilen ve Türk dininin menşei itibarıyla hangi yapı içerisinde değerlendirilmesi gerek-

tiğini savunan birçok görüş belirlemiştir. Bu bağlamda eserde, Totemizm tartışmaları; Şamanizm meselesi; Animizm, Fetişizm, Politeizm, Düalizm, Henoteizm ve Monoteizm gibi birçoğu ilkel disiplinler içerisinde değerlendirilen inanç sistemleri etrafındaki tartışmalardan bahsedilmiştir.

Geleneksel Türk Dini Üzerine Bir Değerlendirme adını taşıyan başlıkta; geleneksel Türk dininin inceleme sahasında karşılaşılan güçlüklerden ve onun yapısında bulunan karmaşıklığa dikkat çekilmiş, bu karmaşıklığın aynı zamanda bir zenginlik ve çeşitlilik sebebi olduğu da vurgulanmıştır.

Eserin ikinci bölümü, "Evrensel Dinlerle Temaslar ve Bunların Türklerin Arasındaki Yayılışı" adını taşır.

Dünyadaki bütün ilk zaman dinleri gibi eski Türk dini de yerini birtakım evrensel dinlere bırakmıştır. Bunun elbette birçok nedeni bulunmaktadır. Bu nedenler arasında; bu eski zaman dinlerinin eserde yer alan ifadeyle "statik" olmaları, eski çağlara ait inanç unsurlarını barındırmaları, "toplumlarda meydana gelen istihalelere ayak uyduramamaları" gibi birçok neden rahatlıkla sıralanabilir. Saydığımız niteliklere sahip bir dinin, "daha dinamik karakterli evrensel dinlerin karşısında silinmeye mahkûm olmaları da" elbette kaçınılmaz son olarak tariflendirilebilir.

İşte bu bölümde, geleneksel Türk inanç sisteminden (ya da sistemlerinden) evrensel boyutta nitelendirebileceğimiz inançsal sistemlerin içerisine dâhil olan Türk inanç sisteminin, bu değişim ve geçiş sürecini neden ve nasıl yaşadığı aktarılar gelmiş ve sonuçları hakkında da hükümlerde bulunulmuştur.

Eserde, Türklerin, geleneksel inançlarından sıyrılarak (ya da koparak) dâhil olduğu birtakım inançsal sistemler; Konfüçyanizm ve Taoizm, Budizm, Zerdüştilik, Mani dini, Hıristiyanlık ve Musevilik olarak sınırlanmıştır. Bu dinî sistemler ve inançlar; ilk ortaya çıkışlarıyla birlikte ele alınarak Türkler arasında ne zaman ve hangi koşullarda yayıldığı anlatılmış ve bu değişim süreciyle ilgili şu bilgiler aktarılmıştır:

"Görüldüğü gibi Türkler, dinî tarihlerinin belli bir döneminden itibaren ve hatta geleneksel Türk dininin, tarihten bilinen çok erken dönemlerinden itibaren Taoizm, Konfüçyanizm, Budizm, Zerdüştlük, Mani dini, Hıristiyanlık ve Musevilik gibi dünyanın büyük dinî sistemleri ile temasa geldiler. Bu temasların Türklerin dinî tarihi ve yaşayışı üzerinde önemli sonuçları olmuştur. Her şeyden önce, bu temas sürecinin belli bir döneminden itibaren, göreceğimiz gibi, başka bir evrensel din yani İslamiyet devreye girmiş, sonuçta Türklerin çok büyük bölümü, bu dinde karar kılmışlardır; ancak Türklerin, bundan önce, yukarıda sözünü ettiğimiz evrensel büyük dinlerle temasa gelmeleri dahi onların artık geleneksel dinlerini terk etmelerinin zamanının geldiğinin habercisi olmuştur."

Ayrıca bu değişim ve etkileşim sürecinin tek taraflı yaşanmadığını aktaran şu kısım da bizce önemli bir yaklaşımdır:

“Bununla birlikte, belirtmek gerekir ki, evrensel dinlerle temaslar, yalnızca geleneksel Türk dininin onlardan etkilenmesi, kendisinde olmayan birçok inanç ve uygulamaları bünyesine dâhil etmesi, yahut bu etkilenmeler sonucunda yeni formlara yönelmesi şeklindeki gelişmelere imkân vermemiş; öte yandan Türklerin arasına dâhil olan dinamik ve evrensel karakterli dinler de geleneksel Türk dini, inançları, gelenekleri ve kültüründen etkilenmiş ve esasen onlar, birçok durumlarda Türk kültürü ve karakterine adaptasyon suretiyle hayatiyet bulabilmişlerdir ki; bu durumun örneklerine yukarıda işaret etmiş bulunmaktayız.”

Sonuç olarak görülmektedir ki; Türk inanç sistemi içerisinde evrensel dinlere temas, eski Türk dini ile İslamiyet arasında bir geçiş ve belki de bir uyum görevi üstlenmiş ve yüzyıllar boyunca Türk inanç sisteminin içerisinde yer almıştır.

Eserin üçüncü bölümü ise İslamiyet ve Türkler adını taşımaktadır.

İslamiyet, hiç şüphe yok ki; Türk din tarihi bir yana, Türk tarihini dahi etkileyen; Türk tarihine, kültürüne, sosyal-siyasî ve askerî hayatına yön veren bir niteliğe sahiptir. Özellikle Anadolu'nun Türkleşmeye başlama süreci, aynı zamanda İslamlaşmaya başlama sürecidir. Türk ve Müslüman kavramlarının yüzyıllardır bu topraklarda beraber yaşaması bize, bu iki kavramın, birbirinden ayrılmaz bir bütünün iki parçası olduğunu göstermektedir. Zira; dünya coğrafyası üzerinde Müslüman olma kimliğini kaybetmiş birtakım Türk topluluklarının, Türk olma bilincinden de uzaklaştıkları bilinmektedir.

Pek çok alt başlıktan oluşan “İslamiyet ve Türkler” adlı bölüm de genel olarak;

- a. Türk-İslam tarihine genel bir bakış
- b. Türklerin İslam dinine girmelerinin nedenleri, İslam'la tanışmaları ve bu tanışmanın meydana getirdiği neticeler
- c. Türklerin İslamiyet'le tanışmalarının ardından gerek Orta Asya'da gerekse Orta Doğu, Balkanlar, Kafkasya ve Hindistan'da kurmuş oldukları ve İslamî tesirin yüksek olduğu siyasî teşkilatlanmalar, olarak sıralanabilir. Bu bahisler okuyucuya, bilimsel bir disiplin içerisinde sunulmuştur.

Zaman zaman Küçük Asya tabirleriyle de nitelendirilen Anadolu'nun; İslamlaşma süreci ve bu süreç içerisinde geçirdiği değişiklikler, gelişmeler ve bu etkileşim sonucu meydana gelen sosyal, siyasal, kültürel ve edebî açıdan önemli olan teşekküller de hem bizi hâlâ etkilemesi açısından hem de Anadolu kültür tarihinin temelini teşkil etmesi ve Türk din tarihine yön vermesi açısından önem arz etmektedir.

Önemine yukarıda dikkat çektiğimiz birtakım meselelere, gerek eserin daha iyi anlaşılması için gerekse konunun öneminin farkına varılması için eserden alın-

tılarla devam edelim. İlk olarak, eserde yer alan ve Türklerin İslamiyet'e yaklaşım tarzını ve onu kabulleniş şeklini yansıtan bir alıntı yapacağız:

"Türkler Anadolu'ya gelmeden bir asır önce İslam'ı kabul etmişlerdi. Bununla birlikte, onların arasında hâlâ İslam dinine girmeyenler ve hatta Hıristiyan unsurlar da mevcuttu ve bunların İslamlaşması Anadolu'da tamamlanmıştır. Öte yandan, Türklerin büyük bir bölümünün göçebe olması dolayısıyla onların sathi bir şekilde İslamlaştıklarına ve eski inanç ve geleneklerini İslamî bir boya altında devam ettirdiklerine işaret etmiştik. Anadolu'ya gelen Türkler de çoğunlukla göçebe idiler ve onlar da Müslüman olmakla birlikte eski inanç ve geleneklerini sürdürmekteydiler. Nitekim Haçlılar zamanında, eski Türk inançlarına göre ölümlerini silahlarıyla birlikte gömen Türklere rastlanmıştır. Hatta Anadolu Selçuklu ve diğer beyliklere mensup sultanlar, beyler ve azizlerin cesetlerinin; XIII. yüzyılda bile mumyalanarak gömüldükleri bilinmektedir. Göçebe Türklerin, daha başlangıçtan itibaren, eski inanç ve geleneklerine daha uygun düşen müfrit Şii akımlara kolaylıkla meylettiklerine de yukarıda işaret etmiştik."

Gerek Anadolu din tarihi gerekse Türk tarihi için önem taşıyan bir diğer vak'a da Moğol istilasıdır. Biz burada Moğol istilasının nedenleri üzerinde durmak yerine, bir manada bu istilanın sonuçlarından olan Anadolu tasavvuf cereyanının oluşum seyrine kısaca yer vereceğiz:

"Moğol istilasını ile Anadolu'da tasavvufun ve tarikatların gelişmesi, her tarafta tekke ve zaviyelerin açılması, şeyh ve müritlerin çoğalması; İslamlaşmayı da hızlandırmıştır. Her tarafta şeyhler, babalar ve mutasavvıflar; din ve mezhepler arasındaki ayrılıkları yumuşattılar, sevgi temasını işlediler; din farkı gözetmeksizin fakirlere, muhtaçlara ve hastalara yardım edildi."

Yukarıda bahsi geçen bu oluşum hakkında dikkate değer bir tespit de şudur:

"Mevlana, Yunus, Hacı Bektaş-ı Veli gibi Anadolu'da yetişen büyük Türk sufileri ve Mevlevilik ve Bektaşilik gibi Türk tarikatlarının, kayda değer bir müşterek özellikleri de onların, bir Türk hümanizmi geliştirmiş olmalarıdır. Bu hümanizma, konunun bir uzmanının deyişi ile 'dağıtıcı değil, birleştiricidir. Orada Türk düşüncesi, töresi, hoşgörüsü ve ahlaki egemendir. Bu Türk hümanizmi; bir yönüyle millî değerleri vurgulamakta, bir başka yönüyle de insanlığa açık bulunmaktadır.' "

Eserin bu bölüme ait ileriki kısımlarında da Anadolu'da yaşanan İslamiyet'le ilgili olarak; beylikler dönemindeki siyasi parçalanmışlık, isyanlar ve istilalar arasında yaşamaya çalışan İslamiyet'e ve bu dinin Anadolu sahasında diri tutulmasında büyük etki sahibi olan tasavvufi cereyanlara ve tarikatların önemine dikkat çekilmiştir. Yine Osmanlı Devleti döneminde, Anadolu'daki İslamiyet'e de değinilmiştir. Bununla ilgili olarak eserden nakledeceğimiz kesit bilhassa Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yaşadığı buhranı ve bunun Türk dinî hayatına etkilerini göstermesi bakımından dikkat çekicidir:

“Fatih’ten Kanuni’ye uzanan geniş dönemde, geleneksellik ve dinamizm arasında uzun bir tereddüt ve bir alternatif karşısında bocalayan Osmanlı İmparatorluğu daha sonra, önce duraklama sonra da gerileme belirtileri göstermeye başladı. XVII. yüzyıldan itibaren toplumda dinî ve fikrî hoşgörü giderek azaldı. Bu dönemde tasavvuf ehline lüzumundan fazla düşmanlık gösterilmiş olması kayda değerdir. Devletin türlü alanlarda geri kalışının hep bidatlere bağlanmakta oluşu, geleneksellik ve dar görüşlülüğün tipik göstergeleridir. Bu yüzyılda *Kadizadeliler* veya *Fakılar* denilen vaizler grubunun, bu mutaassıp görüşlerin temsilcisi oldukları gözlenmektedir. Onların, tasavvuf konusunda *Sivasi Efendi* ile olan tartışmaları, içerik yönden bakıldığında; bu dönemde din meselelerinin, normatif ve skolastik bir yaklaşımla, teferruat kabilinden konulara ırç edilerek çıkmaza sürüklenildiğini bize gösteriyor: Sigara ve kahve içmenin haram olup olmadığı, büyüklerin elini öpmek, kabir ziyareti, Yezid’e lânet, sema ve raks, Hz. Peygamber’in annesi ve babasının imanı meselesi, matematik tahsilinin meşru olup olmadığı...”

Türklerin Dinî Hayatı adlı eserin son bölümü ise Modern Dönem adını taşımaktadır. Bu bölüm iki ana başlıktan oluşmaktadır. Bunlardan ilki XIX. ve XX. Yüzyıllardaki Gelişmelere Toplu Bir Bakış adındadır. Eserin bu bölümünde, başlıktan da anlaşılacağı üzere, geniş bir coğrafyayı kapsayan ve giderek küçülen (bilhassa Osmanlı Devleti için söz konusu bir durum) ve gerek siyasi ve sosyal, gerekse ekonomik açıdan büyük bunalımlar yaşayan İslam dünyasının içerisinde bulunduğu mevcut durum gözler önüne serilmiştir. Bu duraklama ve gerileyişin yanı sıra, Batı’da meydana gelen yükselişe ve bu yükselişin yine İslam dünyası üzerindeki etkilerine değinilmiştir.

Türklerin İslam dünyası üzerinde yüzyıllar boyunca oynamış olduğu aktif rolü belirtmesi açısından eserden aldığımız şu ifadeler dikkat çekicidir.

“Bu açıdan baktığımızda; bazı Batılı, Arap ve İranlı düşünürlerin iddialarının aksine, İslam medeniyetinin genel inhitatından Türkleri sorumlu tutmak ve Türklerin İslam dünyasına hâkimiyet dönemini çöküntü dönemi şeklinde göstermeye çalışmak hatalı olduğu gibi; öte yandan Türklerin, İslam tarihinin genel gidişi üzerindeki olumlu ve yapıcı etkilerinin ve rollerinin büyüklüğünü de önemle belirtmeliyiz. Türklerin, İslam’a ve İslam medeniyetine olan bu katkılarının hem maddî hem de manevî bakımlardan olduğunu da ısrarla ifade etmemiz gerekmektedir. Müslüman Türkistan, *tefsir*, *hadis*, *fıkıh*, *kelâm* ve *tasavvuf* gibi dinî ilimlerin yanı sıra, *Uluğ Bey* ve faaliyetlerini Anadolu’da sürdüren *Ali Kuşçu* gibi müspet bilimler alanında yetiştirdiği bilginlerle de İslam medeniyetine değerli katkılarda bulundu. Osmanlılar *riyaziyye* ve *hey’et* ilimleri alanında bu müspet gelişmeleri bir süre devam ettirdiler. Onlar, İslam hukuku alanında, Selçuklular döneminden itibaren başlayan bazı çalışmaları devam ettirerek, bu alanda katkılarda bulundular. Edebiyat, mimarî ve sanat alanlarında da onların belli geliş-

meleri ortaya koydukları gözlenmektedir. Lakin onlar, çökmekte olan İslamî ilimleri ve felsefeyi ihya edemediler.”

Bu bölüme ait olan ikinci başlık ise Bugünkü Durum ve Sorunlar adını taşıyan ve birtakım istatistikî bilgileri de barındıran bölümdür.

Bu bölümde ilk olarak “Türk dünyasının dinî manzarası ile ilgili özlü ve genel istatistikî bir tablo” ile elliye aşkın Türk topluluğunun nüfus, dinî durum ve yaşadıkları yerler açısından tasnifi verilmiştir. Başlıca sorunlar adını taşıyan alt başlık dâhilinde, “bu istatistikî rakamların, çok özlü bir bilimsel ve makro-sosyolojik analizi ve değerlendirmesi” verilmiş ve şu yargıya varılmıştır:

“... çıkan sonuç şudur ki; günümüzde Türklerin çok büyük çoğunluğu Müslüman’dır; Müslüman Türklerin büyük bölümü Sünnî ve Hanefî mezhebinden olmakla birlikte, aralarında az da olsa Şafîî mezhebinde olanlar da mevcut bulunmakta; ayrıca önemli bir bölüm Şii-Alevî olmaya devam etmektedir. Nihayet, Türk toplulukları içerisinde sayıları az da olsa başka dinlere mensup olanların da varlıklarını bir şekilde sürdürdükleri anlaşılmaktadır ki; bu durum, sadece tarifsel bir olgu olarak değil, fakat aktüel bir dinî ve sosyo-kültürel gerçeklik olarak da Türk dünyasının *plüral* ve hatta *plüralist* (çoğulcu) bir dinî manzaraya sahip bulunduğunu bize göstermektedir.”

Ayrıca, yine bu başlık çerçevesinde, dünyada meydana gelen yeni değişme ve gelişmelere dikkat çekilmiş, bu değişimlerin Türk dünyasına etkileri konusunda şu değerlendirmeler yapılmıştır:

“Hiç şüphesiz Türk dünyası da bu gelişmelerden olabildiğince etkilenmekte olup; bunun yankılarını toplum hayatının hemen her alanında bir şekilde gözlemek mümkündür. Buna göre, çağdaş Türk topluluklarının hâlihazır dinî yaşayışını, inanışları, örf ve âdetleri, tutum ve davranışlarını da bu etkileşimlerin dışında düşünmek safdillik olacaktır. Zira, din ile toplum arasında organik bir bağ mevcuttur; bu bakımdan da bir toplumun dinî yaşantısını kendi manevî iç dinamiklerinin yanı sıra, özellikle içinde hayatîyet bulduğu toplumsal çevre ve onun ilişkili olduğu öteki dış çevresel şartlar ve etkileşimlerin dinamiği bağlamında tam olarak anlamak ve açıklamak mümkün olmaktadır.”

Eserin sonunda yer alan Genel Değerlendirme ve Sonuç başlığı altında, eserde kronolojik bir disiplinle ele alınan Türk din tarihi, ana hatlarıyla ve konuyu toparlamak maksadıyla özetlenmiştir. Türk inanç sisteminin genel olarak izahını ele alması bakımından şu yaklaşım önemlidir:

“... İslam dininin hâkim olduğu Türk dünyası, her şeye rağmen dinî planda *belli bir plüralizmi* de sürdürmekle dinî tecrübesine zenginlik katmaya devam etmektedir. İşte bu şekildedir ki; Türklerin büyük bölümü Müslüman olarak kalmaya devam eder ve onun başta Sünnilik-Hanefîlik olmak üzere çeşitli formlarına ait olmayı başarır ve bu arada *Sufîlik* ve tarikatlar, onun dinî yaşayışının önemli bir

veçhesini oluşturmaya devam ederken, başta Hıristiyanlık ve özellikle de Ortodoksluk olmak üzere, Lamaist Budizm ve Musevilik de Türklerin arasında küçük cemaatler hâlinde varlıklarını sürdürmektedirler. Keza, tarihî süreç içerisinde yerini büyük ölçüde İslam dinine bırakmış bulunan geleneksel Türk dini de, bazı Sibiryalı ve Altaylı Türk boylarında çok küçük gruplar hâlinde de olsa hâlâ Türklerin arasında hayatiyetini korumayı başarmış bulunmakta; böylece o, günümüzde dahi Türklerin dinî hayatına renk ve zenginlik katmaya devam etmektedir.”

Sonuç olarak; yüzyıllardır tarih sahnesinde aktif olarak rol oynamış ve oynamaya da devam eden; dünya tarihinin gidişatına yön vermiş ve zaman içerisinde sahip olduğu siyasî, sosyal ve kültürel müesseselerle kendine has bir kültür oluşturmuş olan Türklerin, dinî tarihini ele alan bu eseri elimizden geldiği nispette tanıtmaya çalıştık.